

УДК: 159.923.2 – 053.67
© Метельська Н.Й., 2014 р.

Н.Й. Метельська
Національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка, м. Полтава

ПРОБЛЕМА ВПЛИВУ СОЦІОМЕТРИЧНОГО СТАТУСУ НА РОЗВИТОК САМОСВІДОМОСТІ У РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У статті представлено результати теоретичного аналізу та експериментального дослідження проблеми самосвідомості, зокрема самооцінки як її структурного компонента. Розкривається сутність поняття “самосвідомість”, описується її структура, основні характеристики та умови формування у ранньому юнацькому віці. Викладені уявлення про феномен самооцінки та її місце у структурі самосвідомості юнака. Проаналізований характер зв'язку між рівнем самооцінки та соціометричним статусом юнака у групі однолітків, а також ступенем усвідомлення свого статусу у колективі.

Ключові слова: самосвідомість, самопізнання, саморегуляція, самооцінка, адекватність самооцінки, ранній юнацький вік, готовність до самовизначення, міжособистісна взаємодія, соціометричний статус.

Н.И. Метельская

ПРОБЛЕМА ВЛИЯНИЯ СОЦИОМЕТРИЧЕСКОГО СТАТУСА НА РАЗВИТИЕ САМОСОЗНАНИЯ В РАННЕМ ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

В статье представлены результаты теоретического анализа и экспериментального исследования проблемы самосознания, в частности самооценки как ее структурного компонента. Раскрывается сущность понятия “самосознание”, описывается его структура, основные характеристики и условия формирования в раннем юношеском возрасте. Изложены представления о феномене самооценки и ее месте в структуре самосознания юноши. Проанализировано характер связи между уровнем самооценки и социометрическим статусом юноши в группе сверстников, а также степени осознания своего статуса в коллективе.

Ключевые слова: самосознание, самопознание, саморегуляция, самооценка, адекватность самооценки, ранний юношеский возраст, готовность к самоопределению, межличностное взаимодействие, социометрический статус.

N. Metelska

THE PROBLEM OF SOCIO-METRIC STATUS INFLUENCE AT THE DEVELOPMENT OF SELF-CONSCIOUSNESS IN EARLY ADOLESCENCE

The article presents the results of theoretical analysis and experimental research of self-consciousness, including self-esteem as its structural component. The essence of the concept of “self-consciousness” is revealed, its structure, main characteristics and conditions of the formation in early adolescence are described. An idea of the

phenomenon of self-esteem and its place in the structure of consciousness of a young man is stated. The relationship between the level of self-esteem and sociometric status of youth in the peer group, and the degree of awareness of their status in the group are analyzed.

Key words: self-consciousness, self-knowledge, self-regulation, self-esteem, adequacy of self-esteem, early adolescence, readiness to self-determination, interpersonal interaction, sociometric status.

Постановка проблеми. В умовах гуманізації сучасного українського суспільства підвищеним є інтерес до становлення ціннісно-сміслові сфери та розвитку творчого начала особистості. Передумовою гармонійного розвитку особистості, творчого самовизначення, самореалізації та успішної адаптації до змінних суспільних умов є становлення її самосвідомості. Тому особливого значення на сьогоднішній день набуває проблема вивчення формування та розвитку самосвідомості особистості, становлення самооцінки як структурного компоненту системи самосвідомості.

Постановка завдання статті. Проблема свідомості та самосвідомості є однією з центральних у психології, філософії та соціології. Психологічний аспект дослідження проблеми самосвідомості передбачає розкриття специфіки самосвідомості як особливого процесу психіки людини, спрямованого на саморегулювання особистістю своїх дій у сфері поведінки і діяльності на основі самопізнання і емоційно-ціннісного ставлення до себе. Важливе значення даної проблеми зумовлено ще й тим, що вчення про свідомість та самосвідомість складає методологічну основу вирішення не лише багатьох важливих теоретичних питань, а й практичних задач у зв'язку з формуванням життєвої позиції особистості. Саме тому доцільним буде розкрити основні закономірності розвитку самосвідомості в ранній юності на основі аналізу основних теоретичних підходів до розуміння цієї проблеми у психології та за допомогою аналізу проведеного експериментального дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням питань розвитку самосвідомості у вітчизняній і зарубіжній психологічній науці займалися багато дослідників. Зокрема проблема природи самосвідомості і її зв'язку зі свідомістю особистості порушується в працях Р.І. Косолапова, Г.С. Костюка, О.М. Леонтьєва, В.С. Мерліна, С.Л. Рубінштейна, М.Г. Ярошевського та інших. Дослідження С.Д. Максименка, С.Р. Пантелєєва, А.В. Петровського, О.Г. Спіркіна, В.В. Століна, І.І. Чеснокової спрямовані на визначення місця і ролі самосвідомості в структурі особистості. Вивченням структури самосвідомості займалися Є.А. Аронова, Л.І. Божович,

С.А. Будассі, В.І. Моросанова, Н.І. Саржавеладзе, О. Проскура, К. Роджерс, П.Р. Чамата, Н.Є. Шафажинська, Т. Шибутані.

Вікові закономірності розвитку самосвідомості та її конкретних компонентів були предметом досліджень Б.Г. Ананьєва, Р. Бернса, Д. Бокума, М.Й. Боришевського, Л.С. Виготського, Т.В. Драгунової, Д.Б. Ельконіна, Г. Крайг, Ж. Піаже. Особливості розвитку самоцінки в підлітковому і юнацькому віці розкриті в роботах В.А. Аверіна, Є.І. Головахи, В.А. Горбачової, І.В. Дубровіної, І.С. Кона О.О. Кроника, В.І. Куніциної, І.А. Ліпкіної, Ю.М. Орлова, Є.І. Савонько, Д.І. Фельдштейна.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток свідомості та самосвідомості людини є одним із визначальних процесів у ході становлення її як особистості, індивідуальності, суб'єкта діяльності, спілкування та пізнання. Свідомість визначають як вищу, властиву лише людині та пов'язану з мовленням функцію мозку. Її сутність – у загальному, оціночному, цілеспрямованому відображенні та конструктивно-творчому перетворенні дійсності, попередній мисленнєвій побудові дій та передбаченні їх результатів, у розумному саморегулюванні та самоконтролюванні поведінки людини [3].

Самосвідомість має своїм предметом свідомість, відповідно, протиставляє себе їй. Але водночас свідомість зберігається у самосвідомості в якості моменту, оскільки орієнтована на досягнення своєї власної суті. Самосвідомість є орієнтуванням людини у власній особистості, знанням людини про саму себе [8].

Самосвідомість – це складна психологічна структура, що включає в себе в якості особливих компонентів, по-перше, усвідомлення своєї ідентичності, по-друге, усвідомлення свого власного “Я” як активного, дієвого начала, по-третє, усвідомлення своїх психічних властивостей і якостей, і, по-четверте, визначену систему соціально-моральних самооцінок [4].

Більшість дослідників виділяють три основні компоненти самосвідомості [12; 13]:

1) когнітивний (пізнавальний) – система уявлень і знань індивіда про себе (самопізнання, самоаналіз, уявлення про себе, саморозуміння тощо);

2) емоційно-оцінний – емоційна оцінка своїх уявлень і знань індивіда про себе, емоційне ставлення до себе (почуття скромності, гордості, власної гідності тощо);

3) поведінковий (регулятивний) – усі прояви психічної активності, у яких виступає свідоме регулювання власних дій, свого ставлення до оточуючих і до самого себе (самовладання, самодисципліна, самоконтроль тощо).

Структуру самосвідомості задає Я-концепція, що може бути представлена як когнітивна система, що виконує роль регуляції поведінки у від-

повідних умовах (Р. Бернс, А.А. Налчаджян, Т. Шибутані). Я-концепція включає в себе оціночний аспект самосвідомості. Це динамічна система уявлень людини про саму себе, в яку входить як власне усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших якостей, так і самооцінка, а також суб'єктивне сприйняття зовнішніх факторів, які впливають на дану особистість. Р. Бернс так визначає це поняття: “Я-концепція – це сукупність всіх уявлень людини про саму себе, поєднана з їх оцінкою” [1, с. 160].

Розвиток самосвідомості, як і будь-якого складного психічного новоутворення, проходить ряд стадій. З цієї точки зору вік ранньої юності можна охарактеризувати як початок формування нового рівня самосвідомості, як період розвитку і поглиблення інтегративних якостей особистості. Саме в ранньому юнацькому віці інтенсивно розвивається самосвідомість. Розвиток її, як і в попередні вікові періоди, іде за усіма напрямками: усвідомлення свого фізичного існування, усвідомлення свого тіла; усвідомлення себе в діяльності, у взаємостосунках з людьми. Однак змінюється глибина і характер усвідомлення. Різко зростає прагнення до самостійності всіх оцінок [5].

У ранній юності формується психологічна готовність до самовизначення, яка передбачає інтенсивний розвиток самооціночного аспекту самосвідомості – усвідомлення своїх якостей та їх оцінку, уявлення про своє реальне та бажане Я, про рівень домагань у різних областях життя і діяльності; це оцінка себе та інших з точки зору приналежності до певної статі чи соціальної групи. Саме нова якість когнітивного розвитку приводить не лише до розширення самосвідомості, а також до ускладнення емоційної сфери, збільшення діапазону переживань та ставлень, диференціації моральних оцінок [2].

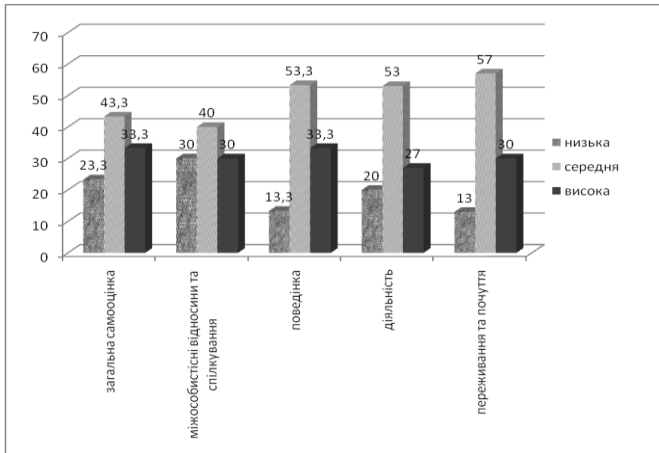
У рамках становлення нового рівня самосвідомості юнака йде і розвиток нового рівня самооцінки і ставлення до себе. Можна сказати, що одним з центральних моментів тут виступає зміна передумов, критеріїв для самооцінки – вони зміщуються “ззовні всередину”, набуваючи якісно нових форм, порівняно з критеріями оцінки людиною інших людей. Перехід від часткових самооцінок до загальної, цілісної (зміна передумов) створює умови для формування власного ставлення до себе, досить автономного від ставлення і оцінок оточуючих, часткових успіхів та невдач, різного роду ситуативних впливів і т.п. Важливо відзначити, що оцінка окремих якостей, сторін особистості грає в такому власному ставленні до себе підпорядковану роль, а провідним виявляється певне загальне, цілісне прийняття себе, самоповага [10].

У період раннього юнацького віку гостро та актуально постають питання самооцінки та стосунків з іншими, коли юнак, з одного боку, нама-

гається знайти себе, сформувати незалежну самооцінку, а з іншого – влитися у вже існуючу систему людських стосунків. Із поняттям взаємин у групі пов'язане поняття статусу. Психологічний статус визначають як становище, яке займає індивід або група серед інших представників соціуму, а також як систему прав та обов'язків, що визначається цим становищем. Статус може мати формальні вияви – показник належності людини до певної соціальної групи (школяр, студент) та неформальні – показник міжособистісних взаємин чи ставлень (статус лідера, ізолюваного тощо) [6]. Саме тому ми будемо вивчати проблеми самооцінки, взаємин у групі та соціометричного статусу старшокласників у їх складному взаємозв'язку.

Далі проаналізуємо результати експериментального дослідження самосвідомості. Його актуальність обумовлена тим, що воно спрямоване не лише на вивчення компонентів самосвідомості у ранньому юнацькому віці, а й також на визначення характеру взаємозв'язку рівня самооцінки із соціометричним статусом у групі однолітків та ступенем його усвідомлення. Для проведення дослідження нами були використані: тест “Самооцінка” (за описом Л.Д. Столяренко) [9], що дає змогу визначити не лише рівень загальної самооцінки, а й рівень самооцінки за сферами міжособистісних відносин та спілкування, поведінки, діяльності, переживань та почуттів; методика “Соціометрія” (за Дж. Морено у описі Л.М. Фрідман, Т.А. Пушкіної, І.Я. Каплунович) [11] для визначення статусу досліджуваних у класі з метою подальшого співвіднесення даних з показниками самооцінки; методика “Вгадай вибір” для вивчення усвідомлення старшокласниками свого положення у колективі (за описом Л.М. Фрідман, Т.А. Пушкіної, І.Я. Каплунович) [11]. У дослідженні брали участь 50 старшокласників віком від 16 до 18 років, гендерний склад вибірки налічував 16 хлопців і 34 дівчини.

Аналізуючи результати проведення дослідження, можемо сказати, що за показниками загальної самооцінки переважна більшість опитаних мають середній рівень (43,3 %). Це говорить про те, що вони здатні правильно співвідносити свої можливості і здібності, достатньо критично ставляться до себе, прагнуть ставити перед собою досяжну мету, яку можна здійснити на ділі. До оцінки досягнутого вони підходять не тільки зі своїми власними уявленнями, але і прагнуть передбачити, як до цього поставляться інші люди – однокласники і близькі. Високий показник загальної самооцінки властивий для 33,3 % опитаних, які можуть завищувати свої можливості та менш критично ставитись до вимог оточуючих. Низький рівень загальної самооцінки мають 23,3 % юнаків, тобто їх реальні можливості можуть бути вищими, ніж уявлення учнів про них.

Мал.1. Показники самооцінки старшокласників за рівнями активності особистості(у %).

За показниками міжособистісних відносин і спілкування більшість опитаних старшокласників (40 %) мають середній рівень самооцінки. Це є свідченням того, що вони не схильні до надмірного завищення чи заниження своєї ролі у спілкуванні з однолітками, вони намагаються зайняти відповідне місце у структурі комунікативних відносин класу. По 30 % старшокласників мають високий і низький рівень самооцінки у цій сфері, тобто майже третина учнів оцінює своє становище у стосунках як високе, і така ж кількість юнаків схильна до заниження власної ролі у стосунках з однокласниками.

У сфері поведінки переважній частині старшокласників (53,3 %) властивий середній рівень самооцінки, меншій кількості опитаних (33,3 %) притаманний високий рівень та низький (13,3 %). Ці дані вказують на те, що поведінка більшості досліджуваних юнаків спрямована на побудову ефективної взаємодії з оточуючими, оскільки старшокласники будують поведінку не лише на основі власних мірок (на що вказувала б перевага завищеної самооцінки у даній сфері), а й стараються передбачити ставлення до неї інших людей.

За показниками діяльності у опитаних старшокласників найбільше проявляється середній рівень розвитку самооцінки (53 %), тобто ці юнаки досить критичні до себе у діяльній сфері і намагаються реально дивитись як на свої успіхи, так і на наявні невдачі. Менш вираженим у групі є високий рівень самооцінки (27 %). Ці досліджувані можуть

завищувати власні досягнення і менш критичні до власних помилок. Низький рівень самооцінки у діяльній сфері характерний для 20 % досліджуваних, які схильні занижувати рівень своїх можливостей.

Характеризуючи рівень розвитку самооцінки за показниками переживань і почуттів, можна визначити, що значна частина опитаних (57 %) мають середній рівень, далі – високий (30 %) та низький рівні (13 %). Тобто переважна більшість юнаків оцінюють свої здібності розуміти власний внутрішній світ як середні, невелика частина опитаних оцінює їх як високі та зовсім незначна частина вважає свої здібності у цій сфері недостатньо розвиненими.

Отже, можна зробити висновок, що за усіма сферами активності особистості у переважній більшості старшокласників найбільший вияв має середній рівень самооцінки.

Перейдемо до аналізу даних, отриманих з допомогою методики “Соціометрія”, оскільки ми припускаємо, що чим вищою є самооцінка юнаків, тим вищою є і їх статусна позиція у групі однолітків. Старшокласникам пропонувалось дати відповіді на такі питання: 1. З ким би ти хотів сидіти за однією партою? 2. З ким би ти хотів разом готуватись до контрольної роботи?

Таким чином планувалось визначити статус за двома критеріями – особистісним і діяльним. Досліджувані були обмежені вибором лише трьох однокласників для кожного питання, тобто максимальна кількість виборів - 6. За узагальненими даними соціоматриць можна визначити наступні статусні позиції у досліджуваних класах (див. табл. 1):

Таблиця 1

Розподіл статусних позицій у групі старшокласників

Статусна позиція	% від загальної кількості учнів
Зірки	20 %
Прийняті	62 %
Неприйняті	18 %
Ізольовані	0 %
Загалом	100%

Отже, більшість старшокласників (82 %) знаходиться у сприятливих статусних позиціях, тобто переважна частина учнів є прийнятою в групові стосунки і активною у груповій взаємодії. У групі немає ізольованих учнів, а кількість юнаків, які меншою мірою включені в групову взаємодію, становить менше п'ятої частини усіх досліджених учнів.

Для перевірки гіпотези про наявність зв'язку між рівнем самооцінки і статусною позицією у групі однолітків, порівняємо дані методики “Соціометрія” та тесту “Самооцінка”. Для цього скористаємось методом рангової кореляції Спірмена [7]. Кількісно обробивши дані, ми отримали результат, що свідчить про обернену сильну кореляцію зі значенням $-0,9$ ($p \geq 0,01$ і $p \geq 0,05$). Це означає, що у переважній більшості випадків висока самооцінка не співвідноситься із високим позитивним соціометричним статусом, тобто висока самооцінка частини старшокласників не може бути визнана адекватною щодо їх положення у соціальній структурі свого класу.

Статус учня у групі однолітків може супроводжуватись різним рівнем усвідомлення: учень може адекватно сприймати свою статусну позицію або ж мати занижені чи завищені уявлення про неї. Очевидно, що неадекватна оцінка старшокласником своїх відносин з однолітками є однією з головних причин його незадоволеності цими відносинами незалежно від того, переоцінює він себе або недооцінює. Тож перейдемо безпосередньо до розгляду результатів за методикою “Вгадай вибір”, яка була застосована з метою вивчення усвідомлення старшокласниками свого положення в колективі.

Очікувані вибори можна подати у вигляді таблиці (див. табл. 2):

Таблиця 2

Показник усвідомлення соціометричного статусу учнями (у %)

$K_0 > 1$ (занижений)	$K_0 = 1$ (адекватний)	$K_0 < 1$ (завищений)
0	10	90

Отже, уявлення про свій статус переважної більшості досліджуваних (90 %) є завищеними і не відповідають дійсності. Адекватне усвідомлення свого соціометричного статусу властиве лише для 10 % учнів, а заниження уявлень про свій статус взагалі не проявилось у опитаних старшокласників.

Наступним кроком аналізу результатів дослідження було порівняння коефіцієнту усвідомлення соціометричного статусу старшокласників із показниками загальної самооцінки з метою визначення наявності зв'язку між ними. Скориставшись методом рангової кореляції Спірмена [7], ми отримали результат, що свідчить про обернену слабку кореляцію зі значенням $-0,2$ ($p \geq 0,01$ і $p \geq 0,05$), тобто зв'язок між самооцінкою і адекватністю уявлень про свій соціометричний статус не може бути визнаний достовірним.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, аналіз результатів проведеного дослідження дозволяє говорити про наступне:

- серед досліджених юнаків переважає середній рівень загальної самооцінки, а також самооцінки за сферами міжособистісних відносин, поведінки, діяльності, переживань і почуттів. Меншою мірою виражена висока самооцінка за сферами активності особистості, а найменший прояв має низька самооцінка;

- більшість старшокласників (43,3 %) правильно співвідносять свої можливості і здібності, достатньо критично ставляться до себе, прагнуть до адекватної оцінки своїх невдач і успіхів, ставлять перед собою досяжну мету, яку можна реально здійснити;

- поведінка більшості досліджуваних юнаків (53,3 %) спрямована на побудову ефективної взаємодії з оточуючими, оскільки старшокласники будують поведінку не лише на основі власних мірок, а й стараються передбачити ставлення до неї інших людей;

- більшість старшокласників (82 %) знаходяться у сприятливих статусних позиціях і є прийнятими у групі стосунки, а ізольованих учнів у групі не виявлено;

- у більшості випадків висока самооцінка не корелює із високим позитивним соціометричним статусом, тобто прямо пропорційна залежність між цими феноменами не спостерігається. Так само була відхилена гіпотеза про наявність зв'язку між самооцінкою і адекватністю уявлень про свій соціометричний статус у групі однолітків, що свідчить про завищення уявлень старшокласників про свій статус.

Таким чином, виходячи з результатів проведеного експериментального дослідження, можна зробити висновок, що певний відсоток юнаків має занижену або ж завищену самооцінку і ступінь усвідомлення ними власної статусної позиції у класі не є адекватним. Тому ми вважаємо за необхідне здійснення корекційних заходів, спрямованих на підвищення адекватності самооцінки, розвиток у юнаків здатності до адекватного сприйняття самих себе і свого оточення, що створює умови для розвитку конструктивних форм поведінки.

Література

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. — М.: Прогресс, 1986. — 442 с.
2. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С. Кон. — М.: Просвещение, 1989. — 254 с.
3. Максименко С.Д. Загальна психологія / С.Д. Максименко. — К.: Форум, 2003. — 256 с.

4. Мерлин В.С. Структура личности: характер, способности, самосознание. Учебное пособие к спецкурсу / В.С. Мерлин. — Пермь, 1990. — С. 81-108.
5. Практикум по возрастной и педагогической психологии: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Под ред. А.И. Щербакова. — М.: Просвещение, 1987. — 250 с.
6. Сергеевкова О.П. Вікова психологія: навч. посіб. / Сергеевкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасека О.В. — К.: ТОВ “Центр учбової літератури”, 2012. — 384 с.
7. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии / Е.В. Сидоренко. — СПб.: Речь, 2006. — 350 с.
8. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. — М.: Политиздат, 1972. — 303 с.
9. Столяренко Л.Д. Основы психологии / Л.Д. Столяренко. — Ростов Н/Д, 1997. — С. 474.
10. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту / Под ред. И.В. Дубровиной. — М.: Педагогика, 1987. — 184 с.
11. Фридман Л.М. Изучение личности учащегося и ученических коллективов / Л.М. Фридман, Т.А. Пушкина, И.Я. Каплунович. — М.: Просвещение, 1988. — 184 с.
12. Чамата П.Р. Питання самосвідомості особистості // Радянська психологічна наука за 40 років: Зб. статей / За ред. Г.С. Костюка / П.Р. Чамата. — К., 1958. — С. 372-392.
13. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. — М.: Наука, 1977. — 143 с.